

KWARTALNIK HISTORII KULTURY MATERIALNEJ 71 (3), 2023
PL ISSN 0023-5881; e-ISSN: 2719-6496
<https://journals.iaepan.pl/khkm>
the CC BY 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

ANNA SYLWIA CZYŻ, *Pałace Wilna XVII–XVIII wieku*, seria: Studia i Materiały, Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, Warszawa 2021, ss. 698.

Recenzowana książka jest pierwszą naukową syntezą poświęconą pałacom wczesnonowoczesnego Wilna. Została przygotowana przez Annę Sylwię Czyż, warszawską historyk sztuki, specjalizującą się w badaniach nad zabytkową architekturą Wielkiego Księstwa Litewskiego. W poprzednich publikacjach badaczka omówiła artystyczne fundacje rodziny Paców¹, zatem praca „Pałace Wilna XVII–XVIII wieku” bliska jest jej dotychczasowym zainteresowaniom, ze względu na region, a zarazem Autorka rozszerzyła je na rezydencje innych magnackich rodów w stolicy Litwy.

Rozwój budownictwa rezydencjonalnego w Wilnie miał związek ze stołecznym statusem miasta, w tym okresie jednego z większych w Rzeczypospolitej. Po jego dewastacji, która nastąpiła w czasie wojny z Moskwą (1654–1667), królowie polscy stracili zainteresowanie tym ośrodkiem. Wilno zostało także pominięte w 1673 r., gdy zdecydowano, że co trzeci sejm odbywać się będzie na Litwie, ale w położonym bliżej Warszawy Grodnie, co było wygodniejsze dla monarchów oraz przybywającej na obrady szlachty koronnej. Ta decyzja miała poważny wpływ na dalszy rozwój starej stolicy, ponieważ inwestycje budowlane możnych litewskich zostały częściowo przeniesione nad Niemen. Ten właśnie fakt, jak mi się wydaje, uczynił możliwym szczegółowe opracowanie tematu na kartach jednej książki. Podobne przedsięwzięcie, ale w odniesieniu do Warszawy lub Krakowa, skutkować by musiało przygotowaniem kilkutomowych publikacji.

Książka ma przejrzystą strukturę. Została podzielona na dwie części: ogólne, analityczne ujęcie (s. 9–121) oraz katalog pałaców (s. 123–606). Ten ostatni liczy aż 484 strony, czyli ponad dwie trzecie objętości pracy.

We wstępie (s. 9–30) zaprezentowano układ pracy, omówiono literaturę przedmiotu, bazę źródłową oraz podstawowe pojęcia (pałac, kamienica, rezydencja). Zarówno z treści książki, jak i samej bibliografii (s. 651–671) wynika, że Autorka jest dobrze zorientowana w osiągnięciach litewskich badaczy (świadczy o tym także wykorzystanie niepublikowanych prac).

Dostępna baza źródłowa oraz zachowane zabytki spowodowały, że jako ramy chronologiczne opracowania przyjęto XVII–XVIII w. Początki budowania prywatnych rezydencji w Wilnie sięgają, co prawda, późnego średniowiecza, jednak nawet dla XVI w. brakuje źródeł pisanych oraz ikonograficznych, żeby prowadzić badania z zakresu historii sztuki. Przedmiotem zainteresowania Autorki są wyłącznie pałace możnowładców w obrębie murów miejskich i na przedmieściach, pominięto zatem zamki wielkksiążęce oraz kamienice mieszczańskie. Czyż zdołała zidentyfikować 41 obiektów. Ich zestawienie, wraz z odwołaniem do podstawy źródłowej, zamieszczono w tabeli 1 (s. 14–15), z której wynika, że większość gmachów na przestrzeni XVII–XVIII w. często zmieniali właściciele. Powoduje to pewien problem, zasygnalizowany przez Autorkę, z nazewnictwem pałaców. W kilku przypadkach rozwiązano go poprzez podanie nazwisk dwóch rodzin. Obiekty zostały omówione w kolejności alfabetycznej, według

¹ Czyż A.S. 2008; Czyż A.S. 2016.

nazwisk właścicieli. Bardzo pomocna w ich lokalizowaniu jest tabela 2 zawierająca historyczne nazwy ulic (od XVII w. po 1990 r.) oraz dwa plany miasta (s. 17, 19).

W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że Autorka konsekwentnie używa pojęcia „mapa” zamiast „plan” w odniesieniu do kartograficznego obrazu miasta, dotyczy to także podstawowego źródła do badań nad architekturą Wilna — planu Johanna Georga Maximiliana (skrót. Georga Maxa) von Fürstenhoffa (niem. *Plan von der Stadt Willda oder Willna in Littauen*). Takie podejście jest jednak niezgodne z przyjętą w literaturze terminologią. Dzieło Fürstenhoffa przechowywane jest w dziale „Plany miast” (niem. *Stadtpläne*) kartograficznego zbioru Państwowej Biblioteki w Berlinie. „Planem” (dotyczy to także innych dzieł tego typu) nazywa je najwybitniejszy znawca kartografii Wielkiego Księstwa — Stanisław Alexandrowicz². Toteż zachowanie poprawnej terminologii wydaje mi się ważne.

W pracy wykorzystano liczne źródła, co pozwoliło na szczegółowe opisanie niektórych zabytków, a także zamieszczenie informacji na temat odpowiedzialnych za nie architektów i murarzy. Autorka sięgnęła do zasobu archiwów i bibliotek Warszawy, Krakowa i Wilna, gdzie bez wątpienia zgromadzona jest większość spośród zachowanych źródeł do tego tematu (s. 653–654). We wstępie zaznaczyła natomiast, że kwerendę archiwalną należy poszerzyć w toku dalszych prac (s. 29). Warto wówczas zwrócić uwagę przede wszystkim na archiwa i biblioteki Białorusi, Ukrainy i Rosji³. Należy jednak podkreślić, że recenzowana książka, która zawiera wiele nowych ustaleń, przyczyni się do dalszego rozwoju badań nad historią poszczególnych pałaców z jeszcze jednego, praktycznego, powodu, daje bowiem możliwość szybkiego zorientowania się w stanie badań.

Rozdział pierwszy pt. „Uwarunkowania historyczne i urbanistyczno-architektoniczne rezydencjonalnej architektury Wilna” (s. 31–66) ma układ chronologiczno-problemowy i jest syntetycznym wprowadzeniem w dzieje i historię urbanistyki litewskiej stolicy. Jedną z ciekawszych myśli, którą tu zawarto, dowodzi sceptycyzmu Czyż wobec koncepcji tzw. baroku wileńskiego jako ważnego zjawiska w historii sztuki europejskiej, która narodziła się w dwudziestoleciu międzywojennym i po dzień dzisiejszy ma swoich zwolenników wśród badaczy litewskich i białoruskich. Tymczasem według Autorki „trudno uznać architekturę z lat ok. 1740–1770 za wybitny wkład w dziedzictwo europejskiego budownictwa” (s. 61).

Drugi rozdział — „Środowisko architektów i budowniczych Wilna XVII–XVIII w. oraz praktyka budowlana” (s. 67–86) — uzupełniono o „Słownik architektów i budowniczych czynnych w Wilnie XVI–XVIII w.” umieszczony na końcu książki (s. 609–630). Autorka zaznaczyła, że w większości przypadków nie udało jej się przypisać autorstwa projektów oraz nadzoru nad budową pałaców konkretnym twórcom (s. 120). Jednak zebranie informacji o architektach i murarach Wilna jest cenne nie tylko w kontekście badań nad ruchem budowlanym w tym ośrodku, lecz w całym Wielkim Księstwie, ponieważ twórcy i rzemieślnicy wileńscy często najmowali się do pracy w innych miejscowościach w granicach dzisiejszej Litwy i Białorusi. Można tu podać przykład zamku w Bychowie (pow. orszański), nad którego rozbudowę w drugiej i trzeciej dekadzie XVII w. pracował murarz Urban z Wilna⁴. Bez wątpienia całościowe opracowanie historii budownictwa rezydencjonalnego w Wielkim Księstwie Litewskim wymaga dalszych badań oraz rozszerzenia kwerendy archiwalnej i bibliotecznej, jest to jednak zadanie dla zespołu badaczy.

W rozdziale trzecim (s. 87–121) przedstawiono syntetyczny obraz architektury rezydencjonalnej Wilna. Dalej zaś zamieszczono obszerny katalog pałaców (s. 123–606), obejmujący

² Alexandrowicz S. 2012, s. 344.

³ Jako przykład przytaczam dwa inwentarze pałaców Radziwiłłów w Wilnie, które odnalazłem wcześniej w Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku: inwentarz pałacu Jabłokowego przy ulicy Wielkiej z roku 1671 (NGABM, F. 694, op. 1, nr 59, k. 15–17v) i opis pałacu Januszowskiego na Łukiszkach z 1680 r. (NGABM, F. 694, op. 2, nr 1116, k. 1–3).

⁴ Volkaŭ M. 2018, s. 178–179.

41 obiektów. Ich opisy mają niemal monograficzny charakter i zostały skonstruowane według podobnego schematu (obejmuje on: lokalizację i historię budowli, informacje o jej właścicielach, budowniczych, o układzie przestrzennym). Cennym uzupełnieniem dla pozycji katalogowych jest spis literatury przedmiotu, a także aneks źródłowy, w którym wydano najcenniejsze dokumenty związane z historią danej rezydencji (najczęściej inwentarze pałaców). Należy pochwalić Autorkę za liczną i właściwie dobraną ikonografię, obejmującą plany pałaców, historyczne widoki budowli, współczesne fotografie elewacji i wnętrz, zdjęcia lotnicze działek. W przypadku zachowanych budynków i dostępności ich opisów inwentarzowych przygotowano rzuty, na których zaznaczono funkcje poszczególnych pomieszczeń. Książkę zaopatrzone w indeksy, osobowy (s. 673–694) oraz topograficzny (s. 695–698), które ułatwiają korzystanie z tej obszernej publikacji.

Dalszy rozwój wiedzy na temat pałaców Wilna, oprócz powiększenia bazy źródłowej, przynieść mogą badania nad historią urbanistyki i logistycznym zapleczem miasta. Bez wątpienia litewscy architekci wraz z konserwatorami osiągnęli wielki sukces, zachowując w dobrym stanie zabytkową substancję stolicy po zakończeniu drugiej wojny światowej, co umożliwiło też prowadzenie badań nad pałacami. Urbanistyka Wilna wciąż nie jest wystarczająco dobrze zbadana, chociaż w ostatnich latach zaczęło ulegać to zmianie⁵.

Autorka zwraca uwagę na lokalizowanie możnowładczych rezydencji wzdłuż dróg ceremonialnych przechodzących przez miasto. W książce opisano dwie z nich: pierwsza — tzw. *via regia* — biegła od Bramy Rudnickiej, przez rynek, i dalej ulicami Wielką i Zamkową do bramy Dolnego Zamku; druga — od Ostrej Bramy przez rynek, a dalej ulicami Wielką i Zamkową (s. 44–48). Tymczasem na planie miasta sporządzonym przez Autorkę widzimy, że 10 pałaców znajduje się przy ulicach Świętojańskiej, Dominikańskiej oraz Trockiej, czyli więcej niż wzdłuż opisanych wyżej dwóch dróg ceremonialnych. Sytuacja ta była skutkiem zmian sieci drogowej wokół Wilna, które w dotychczasowych badaniach nie zostały dobrze uchwycone. Omawiając prowadzące do miasta szlaki, Czyż korzystała głównie z planu Fürstenhoffa, który bez wątpienia jest unikatowym i ważnym źródłem, ale dla badań nad pierwszą połową XVIII w. Wcześniej sieć drogowa była jednak inna. Prawdopodobnie do połowy XVII w. trasy z Krakowa i Warszawy do litewskiej stolicy prowadziły przez Rudniki. Wiadomo, że przez Grodno i Rudniki do Wilna jeździł Zygmunt III⁶. Zapewne w drugiej połowie stulecia w podrózach do Grodna zaczęto wykorzystywać gościńiec biegnący przez Troki, co spowodowało wzrost znaczenia ulic, które prowadziły od Bramy Trockiej do zamku. Biorąc pod uwagę tę zmianę, nasuwa się pytanie, czy rzeczywiście Janusz Radziwiłł, budując okazały pałac przed Bramą Wileńską (pomiedzy 1638 a 1653 r.), liczył na przyciągnięcie uwagi osób korzystających z gościńca prowadzącego z Trok i Grodna, jak pisze Czyż (s. 94–95), czy raczej w tym czasie ważniejszy był szlak prowadzący od wspomnianej Wileńskiej bramy do przeprawy przez Wilię? Z logistycznego punktu widzenia na nieprzypadkową wygląda też rozpoczęta przez Samuela Szymona Sanguszkę w 1626 r. budowa siedziby za Bramą Subocz (s. 503). O wykorzystaniu tego szlaku wiadomo niewiele, np. to, że ze Smoleńska przez pobliskie Ławaryszki w 1634 r. przejechał król Władysław IV⁷. Moim zdaniem, czego nie traktuję jako zarzutu wobec recenzowanej pracy, dalsze badania nad siecią drogową wokół Wilna mogą doprowadzić do interesujących wniosków, także w zakresie historii architektury.

⁵ Zwracam uwagę na książkę zespołu autorów z Instytutu Historii Litwy, którą poświęcono socjotopografii Wilna. Zważywszy na rok wydania praca nie mogła być wykorzystana przez A.S. Czyż. Zob. Klovas M. i in. 2021. Uważam, że sięgnięcie w przyszłości po wyniki tego rodzaju badań pozwoli zrozumieć dobór lokalizacji dla części pałaców.

⁶ Wrede M. 2019, s. 352, 357.

⁷ AGAD, AR, dz. IV, nr 178, s. 48.

Książka Anny S. Czyż bez wątpienia jest pracą ważną. Dla szerokiego grona historyków architektury dawnej Rzeczypospolitej stanowić będzie inspirację i pomoc w dalszych badaniach nad dziejami rezydencji magnackich w innych ośrodkach państwa polsko-litewskiego (Grodna, Lublina, Lwowa i in.).

dr Mikola Volkau

Europejski Uniwersytet Humanistyczny (Wilno, Litwa)

mikola.volkau@gmail.com

© <https://orcid.org/0000-0003-1840-4145>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], AR [Archiwum Warszawskie Radziwiłłów], dz. IV, nr 178.

NGABM [Nacyânałny gîstaryčny arhiŭ Belarusi, Minsk], Fond 694, opis 1, nr 59; opis 2, nr 1116.

Źródła i opracowania publikowane

Alexandrowicz Stanisław. 2012. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa.

Czyż Anna Sylwia. 2008. *Kościół świętych Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Czyż Anna Sylwia. 2016. *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana: „lilium bonae spei ab antiquitate consecratum”*, Warszawa.

Klovas Mindaugas, Meilus Elmantas, Urmański Antonis K., Valionienė Oksana. 2021. *Vilniaus sociotopografijos metmenys XIV–XVIII a.*, Vilnius.

Volkaŭ Mikola. 2018. *Byhaŭ u peršaj palove XVII st.*, [w:] *Sapegi: asoby, kar'ery, maėntki*, red. A.A. Skep'ân, Minsk, s. 167–193.

Wrede Marek. 2019. *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*, Warszawa.